

ОСНОВНІ ОЗНАКИ ПОЗИТИВНОГО СИМПТОМОКОМПЛЕКСУ ПЕРЕЖИВАНЬ ВІКОВИХ КРИЗ

У системі підліткового та юнацького віку пропонується структурована позитивна симптоматика переживань нормативних криз (криза 13 років як перехід від молодшого шкільного до підліткового віку, або підліткова криза; криза 17 років – криза юнацького віку; криза 23 років як перехід від юнацького віку до дорослості, або криза входження у дорослість) з умовним розподілом на типові (відносна рівновага частоти і сили виявів) і супутні симптоми (відносна перевага сили виявів над частотою, і – навпаки) та їх визначеннями. Наводиться приклад симптомокомплексу кризи 17 років.

Ключові слова: вікова криза, переживання, симптомокомплекс.

Постановка проблеми. З'ясувати зміст вікових криз означає встановити їх позитивний і негативний симптомокомплекс переживань (витоки, динаміка, особливості психологічного супроводу) в умовах часто несприятливої соціалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стабільними є посилання на роботи Ф.Ю. Василюка [3; 4], Т.М. Титаренко [7; 8]. Відомими є новітні осмислення переживань [2; 6], з'ясування ролі вікових криз у цілому [1].

Виокремлення раніше нез'ясованої проблематики. Актуалізується потреба вивчення у вікових кризах змісту позитивних симптомів переживань у зв'язках з негативною симптоматикою, яка потенційно є їх тіньовою стороною розвитку [5], а також особливостей психологічного супроводу кожного симптому. Ймовірно, що з'ясування цього аспекту психології вікового розвитку дозволить адресно розвивати творчі здібності.

Мета дослідження. Продемонструвати основні характеристики позитивного симптомокомплексу переживань нормативних криз (у руслі концепції симптомокомплексів переживань вікових криз) як спробу прикладної реалізації вікового та індивідуального підходу у названих кризах, зокрема в контексті організації праці з творчими дітьми.

Виклад матеріалу дослідження (умовні скорочення: *р.в.* – річний вік; *РП.* – рейтингова позиція).

Позитивна симптоматика вікових нормативних криз:

1. Вимогливість – збереження досягнутого рівня розвитку (успіху, статусу), і, як наслідок, активне ставлення до себе, прагнення до самовдосконалення – фізичного, інтелектуального (порівняння, ідеали, окреслення перспектив, уникнення стереотипів у розв'язанні завдань) з метою отримання попередньо визначеного (самостійно або з допомогою оточення) результату: 1) нестійка – спонтанне прагнення до самовдосконалення під впливом власного досвіду або емоційних зразків оточення; 2) стійка – усвідомлене раціональне прагнення до самовдосконалення під впливом власного досвіду та референтних осіб, резонансних групових (важливий успіх, невдача, радість, горе) і суспільних подій (війни, катастрофи, подвиги, відкриття). Примітка: прихованість (неприхованість) – результат міри впевненості у доцільності і важливості виконуваних дій та очікуваних вчинків.

2. Відвертість – емоційне довірливе повідомлення будь-якої особистісної інформації (враження, ідеї, плани, спогади, мрії, сумніви) іншим особам

(перевіраних на предмет збереження таємниць, або таким, яким, як суб'єктивно здається, можна довіряти) передусім з найближчого соціального оточення з метою зміцнення власних позитивних та локалізації негативних емоційних станів, і, як наслідок, досягнення очікуваної сприятливої емоційної рівноваги: 1) нестійка – передача важливої собі інформації іншим особам, часто – стороннім, що згодом, як правило, самостійно не схвалюється (переживається через почуття провини); 2) стійка – як правило, постійне, але вибіркоче інтимно-особистісне спілкування з конкретними особами на основі суб'єктивного (критичного або некритичного) вибору. Примітка: прихованість (неприхованість) – результат міри довір'я до оточення.

3. Відповідальність – усвідомлення доцільності та важливості власних дій і вчинків (наслідування референтних осіб, осмислення потрібних для досягнення успіху завдань, вчасність і якість виконання, послідовність, самовдосконалення), їх захист навіть у несприятливій для себе соціальній ситуації (перебування у меншості, загроза особистому благополуччю, навіть життю): 1) прихована, природна, або «відповідальність собі» – пасивна позиція, або бажання залишатися непоміченим, наприклад через соромливість або власну переконаність у необхідності такої поведінки, що зумовлюється потенційною розгубленістю у публічних незвичних для себе ситуаціях; 2) неприхована, природна, демонстративна, або відповідальність «собі та іншим» – стабільна позиція (активна або пасивна) як прагнення зміцнити свої уявлення про власну значущість; 3) неприхована, демонстративна, штучна, або «відповідальність для інших» – вибіркова стабільна активна позиція як прагнення зміцнити в оточення уявлення про власну значущість і спрямувати їх на досягнення своїх меркантильних цілей. Примітка: стійкість (нестійкість) – результат міри адекватного усвідомлення практичної реалізації у будь-якій ситуації системи «дія – вчинок», яка, ймовірно, може передбачати навіть негативні переживання.

4. Впертість як наполегливість – реакція на заборону, що є показником її доведення неправомірності до себе; або спроба досягти поставленої мети на основі власної, часто – прихованої, мотивації, що залежить від найближчого оточення, разом з епізодичним чи вибіркочним врахуванням досвіду будь-якого оточення (гіперболізація власного досвіду та досвіду ровесників, можливого власного та їхнього успіху; наслідування, як здається, референтних осіб): 1) нестійка – нетривала реалізація власних або спільних з найближчим оточенням ідей, у яких згодом розчаровуються через випадкові емоційні впливи, наприклад несхвалення продовження дій із-за невдачі без з'ясування її причин; 2) стійка – тривала відсутність задоволення від очікуваного результату на основі власних ідей. Примітка: прихованість (неприхованість) – результат міри досягнутого успіху чи невдачі.

5. Гордість за власні досягнення – емоційне піднесення, яке виявляється у позитивних емоційних станах (радість, сміх) через досягнутий успіх і передбачає його наступне осмислення, вдосконалення, афішування: 1) нестійка – залежить від рівня значущості успіху, міри наданої оточенням допомоги, а також його схвалення (несхвалення); 2) тривала – визначається власною самостійністю у досягненні успіху, схваленням оточення, складністю поставлених завдань, процесуальними труднощами і способами їх подолання. Примітка: прихованість (неприхованість) – результат усвідомлення значущості успіху передусім собі, його можливих перспектив, потім – схвального (несхвального, більше – заздрісного) ставлення оточення.

6. Дитяча безпосередність – відверте позитивне (негативне) ставлення до інших суб'єктів, яке виявляється у прямих полярних оцінках («правильно – неправильно», «добрий – злий», «гарний – поганий»): 1) прихована – відкритість (максимальне використання невербальних засобів) з соціальним оточенням, до якого почувається довір'я; 2) неприхована – мінімізоване використання невербального спілкування, скутість і скупість вербального з будь-яким, особливо знайомим, соціальним оточенням. Примітка: стійкість (нестійкість) – результат схвалення (несхвалення) оточенням.

7. Домагання ролі дорослого – суб'єктивне ототожнення своїх можливостей з можливостями дорослих (незадоволення, опонування, протести) для обов'язкового виокремлення з дитячої спільноти, де відсутня задоволеність у спілкуванні: 1) нестійке – короткотривала зацікавленість у бажаних результатах (привабливих – непривабливих) з одночасним розумінням, що комплексно досягнути їх спроможний лише дорослий; 2) стійке – невизнання себе «дитиною» («школярем», «студентом»), що виявляється у прагненні до рівноправних взаємин з дорослими, претендуванні спочатку на їх права; потім, у близькій або віддаленій перспективі, – на обов'язки, навмисному протиставленню себе ровесникам. Примітка: прихованість (неприхованість) – результат міри задоволеності у партнерських взаєминах з дорослими.

8. Організованість – максимальне врахування власних потенційних можливостей, передбачення у розвитку різних подій, пов'язаних з життєдіяльністю і, як наслідок, мінімізація та оптимізація фізичних, інтелектуальних зусиль, економія часу у досягненні поставленої мети (самоаналіз досягнень чи невдач, дотримання режиму, стриманість, педантизм, передбачливість): 1) нестійка – потреба у допомозі дорослих у визначенні основних аспектів планування і способів розв'язання поставлених завдань; 2) стійка – самостійне виконання діяльності, де дорослий – консультант або спостерігач. Примітка: прихованість (неприхованість) – результат задоволеності досягнутим успіхом.

9. Оптимізм – сприятливе і часто безкорисливе ставлення до будь-якого соціального оточення, що виявляється в особистому емоційному піднесенні (раціональному для себе та інших очікуваннях), яке посилюються вірою в бажаний успіх передусім у спільній діяльності (радість з успіхів інших, віра у їх та власні можливості, перебільшення таких можливостей, активне запрошення до успіху, дотепність, тактовність): 1) прихований – емоційний і раціональний вплив на осіб або ситуацію через посередників, не привертаючи до себе уваги; 2) неприхований – публічна демонстрація власної спроможності та спроможності інших, як правило, самостійно розв'язати будь-яку проблемну ситуацію. Примітка: стійкість (нестійкість) – результат міри власного досягнутого успіху та оптимізму найближчого оточення або референтних осіб.

10. Прагнення до самостійності – демонстрування зрілості власної життєвої позиції, а, значить, спроможності власноруч планувати і розв'язувати важливі побутові, навчальні, дозвільні проблеми (образливість, неприйняття допомоги від дорослих або скепсис, незалежність): 1) нестійке – короткотривала зацікавленість у прийнятті самостійних рішень, що зумовлюється усвідомленням необхідності постійно долати труднощі; 2) стійке – результат усвідомленого демонстрування власних домагань, спрямованих на визнання спроможності самостійно розв'язувати проблеми навіть без сторонньої допомоги, допускаючи її ігнорування. Примітка: прихованість (неприхованість) – результат міри задоволеності у самостійності.

11. Переживання власних успіхів чи невдач – стійкий суб'єктивний позитивний або негативний емоційний стан, як наслідок зіставлення власних рівня домагань і можливостей у ситуації успіху (невдачі), де виявляється міра «задоволеності – незадоволеності» почуттів (інтелектуальних, моральних, естетичних) у досягнутому результаті (сприятливому – несприятливому): 1) приховані – звичайний вияв позитивних (негативних) емоцій на самоті без привернення уваги сторонніх осіб чи серед найближчого соціального оточення («собі»); 2) неприховані природні – гіперболізований або мінімізований вияв позитивних (негативних) емоцій як показник адекватного ставлення до ситуації чи суб'єкта («для себе», потім – «іншим»); 3) неприховані демонстративні – «гра на публіку», або навмисний гіперболізований вияв позитивних (негативних) емоцій як спосіб досягнення меркантильних цілей («іншим»). Примітка: стійкість (нестійкість) – результат значущості власного успіху та самостійно подоланих труднощів у його досягненні.

12. Старанність – точне виконання поставлених завдань згідно заданого зразка (копіювання, чітка реалізація алгоритму пропонованих дій, дотримання вчасних термінів і якості виконання) та загальноприйнятих зовнішніх стереотипів (посидючість, сумлінність, виваженість, енергійність): 1) нестійка – короткотривалі прагнення, як наслідування референтних осіб, у досягненні мети на основі мимовільного захоплення в інших осіб успіхами, що швидко зникають через можливі власні труднощі, а, значить, потенційні невдачі; 2) стійка – самостійно усвідомлене (або з допомогою) виконання заданої програми дій як результат захоплення успіхами інших осіб, потреба у самостійних схожих досягненнях на основі заданих зразків та стереотипів, а також у власній імпровізації, що виявляється у поєднанні обов'язкової алгоритмізації поставлених завдань та можливостях їх творчого виконання (ускладнення умов, результативне спрощене розв'язання). Примітка: прихованість (неприхованість) – результат звички до ретельного виконання дій та упевненості в очікуваному результаті.

13. Уміння самоконтролю – послідовні вольові дії (наприклад цілеспрямованість, стриманість, рішучість), спрямовані на самостійне раціональне підведення підсумків та визначення сприятливих перспектив у будь-якій сфері життєдіяльності відповідно до загальноприйнятих у ній соціальних стандартів з домінуванням біполярної тези «Так – Ні» («правильно – неправильно», «вдало – невдало»): 1) нестійкі – ситуативна або тривала захопленість, яка заважає зосередитися, здебільшого через неспроможність усвідомлювати себе у часі і просторі; домінування «нецікаво» над «потрібно», що призводить до частого втручання дорослих у процес своєї життєдіяльності; 2) стійкі – прагнення до самостійного результативного підведення підсумків та визначення своїх перспектив (інтелектуальних, професійних, фізичних) і самостійні спроби їх реалізації, або покладаючись більше на себе (домінування «потрібно» над «цікаво»). Примітка: прихованість (неприхованість) – результат сформованих (несформованих) звичок усвідомлювати доцільність власних дій.

14. Уміння самооцінювати – з'ясування власної рольової значущості у різних сферах життєдіяльності (навчання, гра, відпочинок, діяльність за інтересами): 1) нестійкі – тимчасова неспроможність (недостатня інформація про можливості соціального оточення, аналогічний самоаналіз, спрощені уявлення про власні можливості у важливій собі діяльності) зіставити свої досягнення (невдачі) з такими ж здобутками в інших, визначити їх витoki і перспективи; 2) стійкі – постійне зіставлення власних можливостей з аналогічни-

ми можливостями зацікавленого оточення, що виявляється в адекватному ставленні до себе, інших осіб, ситуації у цілому, або в упередженому (некритичному), тобто ігноруванні, недооцінці, гіперболізації можливостей оточення чи власних досягнень (невдач). Примітка: прихованість (неприхованість) – результат передусім усвідомлення власного внеску у досягнутий успіх (невдачу), що можливо за умови активної життєдіяльності.

15. Уміння співпереживати – адресна спроба ідентифікувати власні позитивні (радість) або негативні емоційні стани (горе, сум, радість тощо) з аналогічними станами інших осіб з виявом у себе відповідних почуттів (моральних, інтелектуальних, естетичних): 1) приховані – «почуття у собі», або повідомлення про них суб'єкту переживань чи власному найближчому соціальному оточенню; 2) неприховані – публічні повідомлення про свої почуття суб'єкту переживань, його та власному соціальному оточенню. Примітка: стійкість (нестійкість) – результат сформованих (несформованих) умінь розуміти страждання та радіти успіхам навіть незнайомого оточення.

16. Уміння співпрацювати – комплекс фізичних (стан біологічних систем організму), інтелектуальних (знання, соціальний досвід), особистісних (спрямованість, де основне місце належить потребо-мотиваційній сфері), соціально-психологічних (взаємини з ровесниками, меншими від себе, та дорослими), вольових (зусилля та якості) дій як умова результативного успіху у спільній діяльності (товарищескість, партнерство, взаємодопомога) та стабільної працездатності: 1) нестійкі – дисгармонія названих комплексів, односторонній вихід із спільних справ (часто – без пояснень), ігнорування можливості їх успішного завершення, що пояснюється домінуванням власної захопленості («подобається») над своєю або колективною необхідністю («потрібно»); також суб'єктивним прогнозуванням можливої невдачі, від якої потенційно очікуються негативні переживання; 2) стійкі – відносна гармонічність комплексів, участь у спільній діяльності на основі значущого майбутнього успіху, де колективна необхідність здебільшого домінує над індивідуальною захопленістю, а можливі невдачі спонукають до пошуків шляхів їх превентивного усунення. Примітка: прихованість (неприхованість) – результат захопленості від діяльності, усвідомлення її необхідності собі та схвалення (несхвалення) референтним оточенням.

17. Усвідомлення ролі школяра (9-16/17 рр.), або нового статусу (16/17-24/25 рр.: у нашому випадку, як правило, ролі студента) – з'ясування собі значущості певного соціального статусу через зіставлення найбільш відомих прав (на тишу, перерву, відпочинок, робоче місце) і обов'язків (успішне навчання, дотримання правил поведінки, необхідність вчасного і якісного виконання доручень) з правами і обов'язками дорослих: 1) нестійке – пошук нинішніх переваг на основі їх порівняння з правами і обов'язками у попередніх вікових періодах; 2) стійке – розуміння шкільного чи іншого старшого віку як обов'язкової життєвої необхідності, світоглядного періоду для майбутнього особистісного та професійного становлення. Примітка: прихованість (неприхованість) – результат його важливості собі (засіб самореалізації).

Як приклад, розглянемо у дівчат місце позитивних симптомів переживань у структурі симптомокомплексу юнацької кризи, або кризи 17 років: 1. Позитивні симптоми: 1) типові (відносна рівновага домінуючих частоти і сили виявів): прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого, гордість за власні досягнення, вміння співпереживати, відвертість; 2) супутні (відносна перевага частоти виявів над їх силою): організованість, відповідальність, вмін-

ня самоконтролю, вимогливість. 2. Негативні симптоми: 1) типові: блок «АС», або активне самоствердження у взаєминах (дратівливість, хитрість, індивідуалізм, пристосовництво); блок «ПС», або пасивне самоствердження (негативізм, зарозумілість); блок «НС», або нейтральне (вичікувальне) самоствердження (лінощі); 2) супутні: зухвалість, корисливість, жорстокість, лихослів'я.

Присутня тут негативна симптоматика перешкоджає формуванню позитивних, наприклад: 1) зарозумілість, хитрість, дратівливість, індивідуалізм, зарозумілість, негативізм, лінощі є тіньовою, зворотною стороною розвитку усіх типових симптомів, передусім прагнення до самостійності, вмінь співпереживати, гордості за власні досягнення; 2) пристосовництво – лише домагання ролі дорослого (менше – умінь співпереживати).

Позитивні симптоми, які не увійшли до названої структури, називаються фоновими як активні стимули типових і супутніх симптомів.

Продемонструємо динаміку *уміння співпереживати (типовий симптом)*: у 15-16 р.в., як оптимальному для розвитку, є найбільшими (3 РП – після прагнення до самостійності і гордості за власні досягнення) як невід'ємна характеристика юнацького максималізму, після чого можливий стрімкий спад до мінімальних виявів як результат зосередженості на розв'язанні власних проблем (закінчення школи і професійний вибір, ідентифікація з іншими як умова власного успіху). Однак, у 17-18 р.в. очікується спочатку незначне зростання завдяки успішній і колективній взаємодії (часто новій, незвичній, складній і багатообіцяючій своїми перспективами), де мета більше результативна, ніж невдала (3 РП – після прагнення до самостійності та вмінь співпрацювати). У 18-19 р.в., як повторно оптимальному, передбачається вже стрімке зростання, наближаючись до виявів 15-16 р.в. (3 РП – після прагнення до самостійності) як результат реалізації професійних та особистісних сподівань, особливо відсутність розчарування у новому оточенні ровесників. Водночас, неприховані вияви тут поступово трансформуються у приховані, передусім у 19-20 р.в., де можуть прискоритися якраз за рахунок протилежних тенденцій.

Структура кризи 17 років у юнаків: 1. Позитивні симптоми: 1) типові: прагнення до самостійності, гордість за власні досягнення, домагання ролі дорослого, впертість як наполегливість, вміння співпрацювати; 2) супутні: відвертість, вміння самооцінювати, вміння самоконтролю. 2. Негативні симптоми: 1) типові: блок «АС» (лихослів'я, індивідуалізм, дратівливість); блок «ПС» (впертість як неслухняність, негативізм); блок «НС» (лінощі); 2) супутні: недбалість, жорстокість, хитрість, зухвалість, корисливість (домінування сили над частотою, за винятком хитрощів і жорстокості).

Продемонструємо тепер у юнаків динаміку аналогічного симптому як фонового (*уміння співпереживати*): у 16-16 р.в. діючи на основі власного досвіду, споглядання досвіду оточення, за зовнішніми особливостями якого складно помітити істотне (знову-таки із-за відсутності власного досвіду), хлопці часто ненавмисне некоректні, але їх прорахунки не передбачають штучності, меркантильності. Найбільші вияви у 17-18 р.в., як оптимальному, коли названі помилки частково локалізуються, однак залишається страх потрапити у неприємну ситуацію. Тоді частішають випадки, коли продовжуючи розчаровуватись у вміннях співпереживати, юнаки вже не прагнуть до їх публічності: у 18-19 р.в. схильні уникати, усуватися від будь-яких негативних емоційних станів оточення (зростає байдужість і жорстокість), зрештою, зосереджуватись лише на собі, при цьому потребуючи (навіть вимагаючи) співпереживань.

Висновки і перспективи подальших розвідок. 1. Позитивний симптомокомплекс переживань вікових криз наголошує на унікальності вікового розвитку, де особистість має право на доказове прийняття, розуміння і визнання [2]. 2. Кожний позитивний симптом має зв'язок з негативним, передбачаючи розробку та вдосконалення собі необхідного психологічного супроводу. 3. Знання змісту психології вікових криз є необхідною умовою впровадження у названих періодах адресного навчально-виховного впливу, зокрема в контексті формування творчих здібностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості; за ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. – К., 2010. – Т. 11. – Вип. 3. – 510 с.
2. Бех І.Д. 100 ключів виховного успіху / І.Д. Бех // Шкільний світ: Спецвипуск. – 2009. – № 21-23 (485-487). – 151 с.
3. Василюк Ф.Е. Психология переживания: анализ проявления критических ситуаций / Федор Ефимович Василюк. – М.: МГУ, 1984. – 200 с.
4. Василюк Ф.Е. Современные представления о переживании / Ф.Е. Василюк // Психология мотивации и эмоций / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер и М.В. Фаликман. – М.: ЧеРо, 2006. – С. 384-396.
5. Выготский Л.С. Собр. соч.: в 6 т. / Лев Семенович Выготский / под ред. Д.Б. Эльконина. – М.: Педагогика, 1984. – Т. 4: Детская психология. – 432 с., – ил. – (Акад. пед. наук СССР).
6. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / Василь Григорович Кремень. – [2-е вид.]. – К.: Знання України, 2010. – 520 с.
7. Титаренко Т.М. Испытание кризисом: Одиссея преодоления / Татьяна Михайловна Титаренко. – [2-е изд., испр.]. – М.: Когито-Центр, 2010. – 304 с.
8. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Тетяна Михайлівна Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.

Полищук В. Н. ГЛАВНЫЕ ПРИЗНАКИ ПОЗИТИВНОГО СИМПТОМОКОМПЛЕКСА ПЕРЕЖИВАНИЙ ВОЗРАСТНЫХ КРИЗИСОВ

В системе подросткового и юношеского возраста предлагается структурированная позитивная симптоматика переживаний нормативных кризисов (кризис 13 лет как переходный период от подросткового к юношескому возрасту, или подростковый кризис; кризис 17 лет – кризис юношеского возраста; кризис 23 лет как переход от юношеского возраста к взрослости, или кризис вхождения во взрослость) с условным распределением на типичные (относительное равновесие частоты и силы проявлений) и сопутствующие симптомы (относительное преимущество силы проявлений над частотой, и – наоборот) и их определениями. Приводится пример симптомокомплекса кризиса 17 лет.

Ключевые слова: *возрастной кризис, переживания, симптомокомплекс.*

Polischuk V.M. MAJOR FEATURES OF THE CRISES OVERCOMING POSITIVE SYMPTOMOCOMPLEX

In the system of adolescent and youth age structured positive symptomocomplex of normative crises overcoming (the 13 years old or adolescence crisis as a transition from junior school age to adolescence; the 17 years old or youth age crisis; the 23 years old or passing to adulthood crisis as a transition from youth to adulthood) is considered, including conditional division on typical (relative balance of frequency and strength of displaying) and concomitant symptoms (relative advantage of strength of displaying over frequency and vice versa) and their definitions. The example 17 years old crisis symptom group is given.

Keywords: *age crises, experience, symptomocomplex.*